Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Ա. ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ,
Պ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Է. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

10-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ
ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՀՈՍՔ

ԵՐԵՎԱՆ 2009

Հաստատված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից՝
որպես դասագիրք ավագ դպրոցի 10–րդ դասարանի հումանիտար հոսքի համար

ՀՏԴ 373.167.1: 941(479.25)(075)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)g72
Հ 282

Գլխավոր խմբագիրներ՝ **ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ.** ***ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ***
ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆ. ***ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ***

Խմբագիր՝ **ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ.** ***պատմագիտության թեկնածու***

Հեղինակներ՝

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
(Ներածություն)

ՀԱՅԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ
Պատմագիտության դոկտոր
(Մաս Ա. Բաժին 1, Բաժին 4. Թեմա 1)

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ
Պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
(Մաս Ա. Բաժին 2, Բաժին 3. Թեմա 1, 2, Բաժին 4. Թեմա 2)

ՊԵՏՐՈՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
Պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ
(Մաս Ա. Բաժին 3. Թեմա 3, Թեմա 4. § 1)

ԷԴՈՒԱՐԴ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ
Պատմագիտության դոկտոր
(Մաս Ա. Բաժին 3. Թեմա 4, §§ 1–3
Մաս Բ. Ներածություն, Բաժին 1, 2)

Մեթոդական մասի հեղինակներ՝
ԱՐՄԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ. ***պատմաբան, մանկավարժ***
ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ. ***պատմաբան, մանկավարժ***

Հայոց պատմություն: 10–րդ դաս.
Հ 282 Հումանիտար հոսքի դասագիրք:/Ա. Մելքոնյան, Հ. Ավետիսյան, Ա. Մովսիսյան, Պ. Հովհաննիսյան, Է. Դանիելյան– Եր.: «Զանգակ–97», 2009.– 256 էջ:

ԳՄԴ 63.3(2Հ)g72

ISBN 978–99941–1–637–9

© Ա. Մելքոնյան, Հ. Ավետիսյան, Ա. Մովսիսյան,
Պ. Հովհաննիսյան, Է. Դանիելյան, 2009 թ.
© «Զանգակ–97» հրատարակչություն, 2009 թ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

«ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԱՌԱՐԿԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Հայ ժողովրդի՝ հազարամյակների հարուստ պատմության, համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ ունեցած ծանրակշիռ տեղի ու դերի մասին գրվել են բազմաթիվ հետազոտություններ, հարյուրավոր դասագրքեր ու ձեռնարկներ: Դրանցից յուրաքանչյուրը յուրովի է նպաստել աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից մեկի պատմական անցյալը հանրությանը ծանոթացնելու գործին:

Հայոց պատմությանը նվիրված հին և միջնադարյան հայ ու օտար հեղինակների ուսումնասիրությունների մեջ իր նշանակությամբ անգերազանցելի է մնացել համաշխարհային պատմագրության իսկաներից մեկի՝ V դարի հեղինակ **Մովսես Խորենացու** «**Հայոց պատմություն**» մեծարժեք երկը: Դարեր շարունակ որպես անփոխարինելի դասագիրք ծառայած այդ աշխատությունը բազմաթիվ հայ սերունդների կրթել ու դաստիարակել է հայրենասիրության ոգով, հայրենիքի նկատմամբ անսահման սիրո ու նվիրումի զգացումներով, ժամանակների արհավիրքներին ու մարտահրավերներին դիմակայելու կարողությամբ և իրենց ապագան կերտելու պատրաստակամությամբ:

Հայ պատմագիտության զարգացման համար մի նոր խթան է դարձել XVIII դարի նշանավոր պատմաբան Միքայել Չամչյանի եռահատոր «Հայոց պատմություն» աշխատությունը, որը Մովսես Խորենացու երկից հետո հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը գրելու երկրորդ հաջողված փորձն էր:

XIX դարը դարձել է ինչպես ամբողջ հայագիտության, այնպես էլ պատմական գիտության աննախադեպ առաջընթացի դարաշրջան: Այդ ժամանակ հայոց պատմության բազմապիսի հիմնահարցեր բազմակողմանիորեն ուսումնասիրվել են ոչ միայն հայ, այլև օտար, հատկապես եվրոպացի հայագետների կողմից: Առանձնապես կարևոր էին օտար հեղինակների՝ հնդեվրոպական լեզուների շարքում հայերենի ունեցած տեղի մասին ուսումնասիրությունները:

Սակայն, ցավոք, նույն ժամանակ ծնվեցին ոչ միայն սխալ, այլև հակագիտական ու հակահայկական առանձին տեսակետներ, որոնք հետագայում քաղաքական դրդապատճառներով օգտագործվեցին հայոց պատմության հանգուցային մի շարք խնդիրներ խեղաթյուրելու նպատակով: Մասնավորապես առաջ քաշվեց Հայկական լեռնաշխարհում հայերի եկվորության տեսակետը, կասկածի տակ դրվեց միջնադարյան հայ հեղինակների հաղորդած տեղեկությունների հավաստիությունը, մատենագիրների գործած ժամանակի և ընդգրկման հարցը և այլն: Այդուհանդերձ, նույն ժամանակ հայ պատմագրությունն ունեցավ նոր ձեռքբերումներ:

Խորհրդային իշխանության տարիներին հայ պատմագիտությունը հայրենիքում հայտնվեց քաղաքական և գաղափարախոսական կապանքների մեջ: Սակայն շատ պատմաբաններ կարողացան այդ պայմաններում իսկ առաջին անգամ լուսաբանել հայոց պատմության մի շարք հանգուցային հիմնախնդիրներ, տալ դրանց հայեցակարգային լուծումները, նոր բարձրության հասցնել պատմական գիտությունը:

1991 թ.՝ անկախության վերականգնումից հետո, հայ պատմագիտությունը դուրս եկավ նախկին կաղապարներից: Հայ պատմաբանները ձեռնամուխ եղան անաչառ պատմության ստեղծմանը: Ինչպես հայոց պատմության, այնպես էլ հայագիտության մյուս բնագավառների զարգացումը դարձավ առաջնակարգ խնդիր հայոց պետականության ամրապնդման ու հայ ազգի կենսական շահերի պաշտպանության ընդհանուր ռազմավարական հիմնախնդիրների շղթայի մեջ: Հետ-

խորհրդային առաջին տարիներին հաջողվեց լույս ընծայել դպրոցական նոր դասագրքեր, որոնք, մեկուկես տասնամյակ լինելով շրջանառության մեջ, մեծ նշանակություն ունեցան նորանկախ հանրապետության պատանիների պատմական գիտելիքներով զինելու և դաստիարակելու հարցում:

Հայաստանում գործող կրթական համակարգը միջազգային չափանիշներին համապատասխանեցնելու բարեփոխումների ճանապարհին կրկին ծագեց դասագրքերի վերանայման ու հրատարակման խնդիրը: Միջին դպրոցի համար ստեղծվեցին հայոց ամբողջական պատմության դասընթացն ընդգրկող նոր դասագրքեր: Բնականաբար, ծառացավ նաև ավագ դպրոցի ինչպես հումանիտար, այնպես էլ ընդհանուր ու բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի համար դասագրքեր ստեղծելու անհրաժեշտությունը:

Ավագ դպրոցի «Հայոց պատմության» հումանիտար հոսքի ծրագրի հիման վրա գրված երեք դասագրքերը նպատակ ունեն միջին դպրոցի ծրագրի շրջանակներում աշակերտի ուսումնասիրած ու յուրացրած նյութի իմացությունը մտաճանաչողական ավելի բարձր մակարդակի վրա խորացնելու նոր հարցադրումներով: Կարևոր նպատակներից է սովորողների մոտ ձևավորել հայեցակարգային մոտեցումներ ինչպես հայոց պատմության, այնպես էլ աշխարհըմբռնման հանգուցային հարցերում: Այսպիսով՝ ավագ դպրոցում ապահովվում է պատմական կրթության շարունակականությունն ու հաջորդականությունը:

10–12-րդ դասարանների դասագրքերի բովանդակության ձևավորման համար հիմնական չափանիշ է ընտրվել պատմության մեկնաբանման և արժևորման քաղաքակրթական սկզբունքը՝ այն զուգորդելով պատմական դարաշրջանների հաջորդականության տեսության հետ: Ուստի ծրագրի բովանդակության հիմքում գլխավորապես դրված են հիմնախնդիրների ժամանակագրական և թեմատիկ ուսուցման մոտեցումները:

Ծրագիրը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է հայկական քաղաքակրթության ամբողջական պատմությունը՝ նրա ակունքներից մինչև արդի հասարակության ժամանակաշրջանը: Հատկանշական է, որ **հայ ժողովրդի փառահեղ պատմական ուղին համաքայլ է եղել մարդկային հասարակության անցած քաղաքակրթական ընթացքին:** Հին աշխարհի առաջին զարգացած հասարակությունները վաղնջական ժամանակներից սերտ փոխառնչությունների մեջ են եղել Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների հետ և փաստորեն կազմել են մեկ ընդհանուր պատմամշակութային տարածք:

Պատահական չէ, որ մարդկային հասարակության վաղքաղաքակրթական դրսևորումների զգալի մասը բաժին է ընկնում բնակլիմայական բարենպաստ պայմաններ ունեցող, միմյանց սահմանակից և գերազանցապես արիական–հնդեվրոպական ժողովուրդներով բնակեցված նույն տարածաշրջանին՝ Հյուսիսային Միջագետքին, Փոքր Ասիային, Իրանական բարձրավանդակին և Հայկական լեռնաշխարհին: Դրանց վկայություններն են վաղերկրագործական մշակույթի բազմաթիվ բաղադրիչները, քաղաքաշինական, հատկապես ամրոցաշինական ու տաճարաշինական արվեստի նմուշները, տոմարագիտական ու տիեզերագիտական գիտելիքների բարձր մակարդակը, ձիաբուծության, մետաղամշակության, զինագործության, գինեգործության զարգացման աստիճանը:

Հայաստանը, հին ժամանակներից լինելով քաղաքակրթության բնօրրաններից մեկը, եղել է եվրոպական ու արևելյան քաղաքակրթությունների շփման, փոխհաղորդակցության և փոխազդեցության կենտրոնում: Հայ ժողովուրդը, շփվելով և փոխազդեցությունների մեջ լինելով տարբեր քաղաքակրթությունների հետ, պահպանել ու զարգացրել է իր ինքնատիպ մշակույթը, ազգային նկարագիրն ու գոյակերպը: Դրա շնորհիվ հայությունը հազարամյակների միջով հասել է մարդկության պատմության արդի փուլին: Ահա թե ինչու հայկական մշակութային հարուստ ժառանգության համակողմանի ուսումնասիրումը կազմել է դասագրքերի բովանդակային կարևոր ուղղություններից մեկը:

Հայոց պատմության բովանդակային առանցքը կազմել է նաև հայկական պետականության պատմությունը, որը սերտորեն կապվում է նույն քաղաքակրթական խնդիր-

ների հետ: Ք. ա. III հազարամյակում երկրագործական մշակույթի հետագա զարգացումը, տոհմացեղային կարգերի անկումը, ռազմական ավագանու դիրքերի ամրապնդումը, քաղաքային կյանքի ձևավորման իրողությունը հետզհետե հանգեցնում են Հայկական լեռնաշխարհում **առաջին պետական կազմավորումների** սաղմնավորմանը: Հնդեվրոպական մայր ժողովրդից անջատված հայալեզու ցեղամիավորումների հենքի վրա այդ կազմավորումները միավորվում են, և Ք.ա. I հազարամյակի սկզբին հանդես է գալիս **համահայկական առաջին պետությունը՝ Վանի** կամ **Արարատյան թագավորությունը (Ուրարտու)**: Այս ամենը հաստատվում է հնագիտական, լեզվաբանական, սեպագրական, բանահյուսական ազգագրական, մարդաբանական և այլ աղբյուրներով: Վանի թագավորության գոյության ընթացքում (Ք.ա. IX–VI դդ.) Հայաստանում ստեղծվում է Հին աշխարհի՝ պետական մակարդակի հասցված քաղաքակրթական հզոր մի հենք, որի վրա հետագայում առաջանում են հին հայկական մյուս թագավորությունները՝ **Հայկազուն-Երվանդյան, Արտաշեսյան և Արշակունյաց**:

Դասագրքերի ժամանակագրական կառուցվածքը տրված է ըստ հայոց պատմության պարբերացման, որը գրեթե առանց էական տարբերությունների նույնանում է համաշխարհային պատմության համապատասխան դարաշրջանների հետ: Հին շրջանն ընդգրկում է վաղնջական ժամանակներից մինչև ավատատիրական կարգերի հաստատման և պետականորեն քրիստոնեության ընդունման ժամանակաշրջանը՝ III դարի վերջը, միջնադարը՝ IV դարից մինչև XVII դարի կեսերը, նոր պատմությունը՝ XVII դարի կեսերից մինչև 1918 թ., և նորագույն շրջանը՝ 1918 թ. մինչև մեր օրերը: Յուրաքանչյուր դարաշրջան իր հերթին տրոհվում է մի քանի փուլերի:

Ավագ դպրոցի 10-րդ դասարանի սույն դասագիրքն ընդգրկում է հին շրջանը (հայկական քաղաքակրթության ակունքներից մինչև III դարի վերջը) և վաղ միջնադարը (IV դարից մինչև IX դարի կեսեր):

Հայոց պատմության առանցքը կազմող՝ ազատության և անկախության պահպանման կամ վերականգնման համար մղված դարավոր պայքարի, դրանում Հայ առաքելական եկեղեցու ունեցած բացառիկ դերի, համահայկական պետության բացակայության պայմաններում պետականության հիմնական հատկանիշներով (իշխանության մարմիններ, զինված ուժեր և այլն) օժտված զանազան կազմավորումների (իշխանապետություններ, մելիքություններ, սղնախներ, լեռնային կիսանկախ համայնքներ և այլն), Հայկական հարցի և այլ հիմնահարցերի քննությունը ներկայացված է 11-րդ դասարանի դասագրքում (885–1918 թթ.):

Եվ վերջապես՝ 12-րդ դասարանի դասագիրքն ընդգրկում է հայոց պետականության վերջին՝ ավելի քան 90-ամյա պատմության ընթացքը՝ 1918–1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության, Խորհրդային Հայաստանի (1920–1991 թթ.) և նորանկախ երրորդ հանրապետության (1991 թ. մինչև մեր օրերը) պատմական կարևոր իրադարձություններն ու արդյունքները:

Դասընթացի գլխավոր նպատակն է սովորողներին հիմնարար գիտելիքներ տալ հայկական քաղաքակրթության պատմական զարգացման ընթացքի հիմնական օրինաչափությունների և առանձնահատկությունների վերաբերյալ, նպաստել նրանց՝ պատմական կարևոր իրադարձությունները և երևույթները ուսումնասիրելու, հասկանալու, վերլուծելու, համեմատելու, համադրելու, ինքնուրույն եզրահանգումներ կատարելու, հայկական պատմամշակութային ժառանգությունն արժևորելու կարողությունների զարգացմանը: Ավագ դպրոցում հատկապես կարևորվում է սովորողների ազգային ինքնագիտակցության զարգացման, ազգային արժեքային համակարգի, նրանց աշխարհայացքի ամբողջական ձևավորման խնդրի լուծումը: Առաջնային խնդիր է նաև ուսումնական այնպիսի գործընթացի ապահովումը, որը հիմնարար գիտելիքների հենքի վրա սովորողներին հնարավորություն կտա զարգացնելու իրենց ճանաչողական, տրամաբանական, ստեղծագործական կարողություններն ու հմտությունները, **իմաստավորելու և յուրացնելու ազգային արժեհամակարգի** տարրերը:

Հայոց պատմական փորձի տեսական յուրացումը կնպաստի, որ Հայաստանի Հանրապետության յուրաքանչյուր երիտասարդ քաղաքացի լիովին նվիրվի իր անկախությունը վերականգնած Հայաստանի շենացման և հզորացման նվիրական գործին: Ավագ դպրոցում հայրենական պատմության իմացության խորացումն ու ամրապնդումը սովորողների համար ճանապարհ կհարթեն դեպի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ և գիտության բարձունքներ:

Դասագրքերի հեղինակներն օգտագործել են հրապարակում եղած մասնագիտական գրականությունը, բուհական դասագրքերը, ինչպես նաև վերջին տարիներին հրատարակված ձեռնարկների նյութերը, վիճահարույց հիմնախնդիրների վերաբերյալ պատմագիտության ձեռքբերումները:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Հայկական լեռնաշխարհի դիրքը

Բազմադարյան հարուստ մշակույթ ու պատմություն ունեցող հայ ժողովրդի հայրենիքը ***Հայկական լեռնաշխարհն*** է: Այն իր բարձր դիրքի պատճառով հայտնի է եղել նաև ***Հայկական բարձրավանդակ, Լեռնային երկիր*** կամ ***Լեռնային կղզի*** անուններով: Հայկական լեռնաշխարհը հյուսիսից եզրվում է Կուր գետով, հարավից՝ ***Հայկական Տավրոսի*** լեռնաշղթայով և Հյուսիսային Միջագետքի հարթավայրով, հյուսիս–արևմուտքից՝ ***Պոնտոսի*** լեռներով: Մեր հայրենիքը արևելքից սահմանակից է ***Կասպից ծովին, Իրանական բարձրավանդակին և Ուրմիա լճին,*** արևմուտքից՝ ***Փոքրասիական սարահարթին:*** Այդ սահմանների միջև ընկած կենտրոնական ու ամենաբարեբեր տարածքը հաճախ անվանվել է ***Միջնաշխարհ:***

Հայկական լեռնաշխարհը գործուն երկրաշարժային գոտի է, որտեղ այսօր էլ շարունակվում են լեռնակազմական գործընթացները: Այնտեղ է Մերձավոր Արևելքի միակ գործող հրաբխային գագաթը՝ ***Թոնդուրեկը,*** որի խառնարանից այժմ էլ ժայթքում են հրաբխային բեկորներ, տաք գոլորշի և գեյզերներ: Առաջին խոշոր երկրաշարժի մասին տվյալները վերաբերում են Ք.հ. 341 թ.: Հայտնի են 893 թ. Դվինի, 1319 թ. Անիի, 1679 թ. Գառնիի, 1840 թ. Ակոռիի, 1926 թ. Լենինականի, 1931 թ. Զանգեզուրի, 1937 թ. Երևանի, 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժերը:

Հայկական լեռնաշխարհում կան բազմաթիվ խոշոր լեռնաշղթաներ: Հյուսիսում՝ արևմուտքից դեպի հարավ–արևելք ուղղությամբ, վեր են խոյանում ***Ջավախքի, Գուգարքի, Գեղամա, Արցախի*** լեռները: Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ) ամենաբարձր լեռը ***Արագածն է*** (բարձրությունը՝ 4096 մ): Բարձրությամբ ՀՀ երկրորդ գագաթը ***Կապույտ ջուղն*** է (3906 մ): Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում ձգվում է երկրորդ լեռնաշղթան՝ ***Հայկական Պարը,*** որը սկսվում է լեռնաշխարհի ամենաբարձր գագաթից՝ Արարատից ***(Մեծ Մասիս՝ 5165 մ, Փոքր Մասիս՝ 3925 մ):*** Հարավում երրորդ լեռնաշղթան ***Հայկական Տավրոսն է:***

Արագած լեռան խառնարանը և հյուսիսային գագաթը

Հայկական լեռնաշխարհի երկրորդ բարձր գագաթը ***Սիփանն*** է (4434 մ), որն ընկած է Վանա լճից (հնում՝ ***Բզնունյաց ծով)*** հյուսիս: Հայկական լեռնաշխարհի երեք խոշոր լճերն են ***Սևանը, Վանը և Ուրմիան:*** Սևանը հայտնի է նաև ***Գեղամա ծով*** անունով: Ծովի մակերևույթից բարձր է 1916 մ: Հայտնի է նրա

Մեծ ու Փոքր Մասիսները և Արաքս գետը

Բերկրիի ջրվեժը

իշխան ձուկը: Սևանի ջուրը քաղցրահամ է: Նրա մեջ թափվում են շուրջ 30 գետակներ, իսկ լճից դուրս է հոսում միայն ***Հրազդան*** գետը: ***Վանա լիճը*** (բարձրությունը ծովի մակերևույթից՝ 1720 մ) ունի չորս կղզի՝ ***Աղթամար, Կտուց, Լիմ*** և ***Արտեր:*** Միակ ձկնատեսակը տառեխն է, ջուրն աղի է: ***Կապուտանը (Ուրմիա)*** ծանծաղ լիճ է, աղիության պատճառով չունի կենդանական աշխարհ: Կան նաև այլ փոքրիկ լճեր՝ ***Ծովակ Հյուսիսո*** (Ցելի, Չլդըր), ***Արճակ, Նազիկ, Փարվանա, Գայլատու*** և այլն: Վճիտ ջրեր ունեն Արագածի վրայի ***Քարի լիճը և Նեմրութի*** խառնարանային լիճը: Հայաստանում կան մի քանի գեղատեսիլ ջրվեժներ ***(Բերկրի, Թորթում և այլն):***

Խոշոր գետերը

Հայկական լեռնաշխարհից են սկզբնավորվում տարածաշրջանի մի քանի խոշոր գետեր:

Եփրատ գետն ունի երկու ճյուղ՝ Արևմտյան Եփրատ (սկզբնավորվում է Էրզրումից հյուսիս ընկած ***Ծաղկավետ*** լեռներից) և Արևելյան Եփրատ՝ ***Արածանի*** (սկիզբ է առնում ***Ծաղկանց*** լեռներից): Երկուսն էլ հոսում են արևելքից արևմուտք և ***Ակն*** քաղաքի մոտ միախառնվում են: Հարավում Եփրատը միանում է Տիգրիսին, լցվում Պարսից ծոցը: Հայաստանի մասում Եփրատն ունի 500 կմ երկարություն: Մյուս գետը ***Ճորոխն*** է՝ 345 կմ երկարությամբ: Այն սկիզբ է առնում Էրզրումից հյուսիս՝ Խաչափայտի լեռներից, հոսում արևմուտք, ապա՝ հյուսիս–արևելք և Բաթում քաղաքի մոտ լցվում Սև ծովը: ***Տիգրիսը,*** որը Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասում է, Հայաստանով անցնում է մոտ 400 կմ և նույնպես ունի երկու ճյուղ՝ ***Արևմտյան և Արևելյան:*** Առաջինը սկիզբ է առնում ***Ծովք*** լճից, երկրորդը՝ Հայկական Տավրոսից: Տիգրիսը Եփրատի հետ թափվում է Պարսից ծոց: ***Կուր*** գետը, որի երկարությունը 1113 կմ է, սկզբնավորվում է Հայկական լեռնաշխարհում և Արաքսի հետ թափվում Կասպից ծովը:

Արաքսը (հնում՝ ***Երասխ***)՝ հայոց մայր գետը, սկիզբ է առնում ***Բյուրակնյան (Սրմանց)*** լեռներից, հոսելով արևելք՝ խառնվում է ***Կուր*** գետին, լցվում Կասպից ծովը: Ունի մոտ հազար կմ երկարություն և ամբողջապես հոսում է Հայկական լեռնաշխարհի տարածքով:

Հայաստանի Հանրապետության տարածքում հայտնի գետերից են ***Հրազդանը, Աղստևը, Դեբեդը, Ախուրյանը, Որոտանը, Արփան, Ողջին*** և այլն:

Մեր հայրենիքի նշանավոր դաշտերն են ***Արարատյան, Շիրակի, Մշո, Կարնո (Էրզրումի), Երզնկայի, Ալաշկերտի*** և այլն:

Նեմրութ լեռան խառնարանային լիճը

Բնակլիմայական պայմանները և օգտակար հանածոները

Ըստ բնակլիմայական պայմանների՝ Հայկական լեռնաշխարհը բաժանվում է երեք գոտու: ***Ցածրադիր*** գոտում, որն ունի ծովի մակերևույթից 350–1000 մ բարձրություն, աճում են խաղող, բամբակ, ծիրան, նուռ, դեղձ և այլն: Հայաստանում աճող ծիրանը Հին աշխարհում հայտնի էր ***արմենիկա*** անունով: ***Նախալեռնային*** գոտին (բարձրությունը՝ 1000–1500 մ) հայտնի է հացահատիկով, գարիով, մրգատու այգիներով և խաղողով: ***Լեռնային*** գոտին տարածվում է 1500–2000 մ և ավելի բարձրության վրա: Այստեղ աճում են հացահատիկի և գարու ավելի ցրտադիմացկուն տեսակներ, կան հարուստ ալպյան մարգագետիններ, որոնք նպաստավոր են անասնապահության զարգացման համար:

Հայկական լեռնաշխարհի անտառները հիմնականում Արցախում, Սյունիքում, Գուգարքում և Տայքում են: Կենդանիներից տարածված են եղել վարազը, աղվեսը, գայլը, առյուծը, արջը, բորենին, նապաստակը, քարայծը (մուֆլոն), եղջերուն: Հայաստանը հռչակված էր որդան կարմիր ներկով, որը ստանում էին Արարատյան դաշտում բազմացող կարմրաորդից:

Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է օգտակար հանածոներով, օրինակ՝ աղով (Նախիջևան, Կողբ, Կաղզվան), պղնձով (Զանգեզուր, Լոռի), նավթով (Կարին), երկաթով (Վանա լճի հարավային շրջաններ), ոսկով (Սպեր, Սոդք), շինաքարով (Շիրակ), հանքային բուժիչ ջրերով (Ջերմուկ, Արզնի, Բջնի) և այլն:

Հայաստանը, գտնվելով միջազգային տարանցիկ առևտրական ուղիների, այդ թվում՝ Արևելքը Արևմուտքին կապող Մետաքսի ճանապարհի վրա, տնտեսական մեծ զարգացում է ապրել: Սակայն Հայաստանի չափազանց բարենպաստ դիրքը և պատմաաշխարհագրական պայմաններն անցյալում և նորագույն շրջանում առաջացրել են ժողովուրդների, պետությունների և քոչվոր ցեղերի հետաքրքրությունը:

Վարչական բաժանումը

Հայկական լեռնաշխարհում հնագույն ժամանակներից գոյություն են ունեցել հայկական երկու պետություններ՝ ***Մեծ Հայքը*** (օտար հեղինակների կողմից հիշատակվող ***Արմենիա մայորը***) և ***Փոքր Հայքը (Արմենիա մինորը):*** Երբեմն Մեծ Հայքի աշխարհներից ***Ծոփքը,*** ինչպես և վերջինիս սահմանակից ***Կոմմագենեն*** առանձնացել ու դարձել են առանձին թագավորություններ:

Հայ ժողովրդի կյանքում ամենամեծ դերը կատարել է Մեծ Հայքը, որը, ըստ V–VII դարերի «Աշխարհացույցի», բաժանվել է 15 խոշոր նահանգների, որոնք իրենց ընդարձակ տարածքի պատճառով հաճախ անվանվել են աշխարհներ: Դրանք են ***Գուգարքը, Տայքը, Բարձր Հայքը (Կարնո աշխարհ), Ծոփքը (Չորրորդ Հայք), Աղձնիքը, Տարոն-Տուրուբերանը, Կորդուքը (Կորճայք), Մոկքը (Մոկս), Վասպուրականը, Պարսկահայքը, Փայտակարանը, Ուտիքը, Արցախը, Սյունիքը և Այրարատը:***

Մեծ Հայքի տարածքը 311 հազ. քառ. կմ է, Փոքր Հայքինը՝ մոտ 80 հազ. քառ. կմ: Մեծ Հայքի բոլոր 15 աշխարհները միասին ունեն 191 գավառ, որից 37-ը՝ Վասպուրականում, 20-ը՝ Այրարատում: Ամենախոշոր և նշանավոր աշխարհն Այրարատն է: Բավական է նշել, որ հայոց մայրաքաղաքների մեծ մասը (Երևան, Անի, Արտաշատ, Դվին, Արմավիր, Կարս, Երվանդավան, Վաղարշապատ, Երվանդաշատ, Բագարան) եղել է Այրարատում:

Հայաստանի Հանրապետությունը, որն ունի 29,8 հազ. քառ. կմ տարածք, ամբողջությամբ իր մեջ չի ընդգրկում Մեծ Հայքի ոչ մի աշխարհ: Մեր հանրապետության կազմում ամենաշատ գավառներ մտնում են Սյունիքից և Այրարատից, ավելի քիչ՝ Գուգարք և Ուտիք աշխարհներից:

Հայկական երկրորդ պետության՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ) մաս են կազմում գավառներ պատմական Արցախ և Սյունիք աշխարհներից: Հայերը միջնադարում ուժեղ պետություն են ստեղծել նաև Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելքում ընկած ***Կիլիկիայում,*** որն ունեցել է մինչև 50 հազ. քառ. կմ տարածք: Նշանակում է՝ Մեծ Հայքը, Փոքր Հայքը և Կիլիկիան միասին կազմել են մոտ կես միլիոն քառ. կմ տարածք:

Ա

ՄԱՍ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՀԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԲԱԺԻՆ 1 ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

ԹԵՄԱ 1. ՔԱՐԻ ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐ

§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ՔԱՐԻ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Համաձայն ժամանակակից պատկերացումների՝ երկրագնդի վրա մարդը հանդես է եկել մոտ 3 մլն տարի առաջ:

Հայկական լեռնաշխարհը հնագույն մարդու նախնական բնակեցման այն տարածքներից է, որը հարուստ է քարի դարի բոլոր փուլերն ընդգրկող (***պալեոլիթ*** կամ ***հին քարի դար, մեզոլիթ*** կամ ***միջին քարի դար, նեոլիթ*** կամ ***նոր քարի դար***) հուշարձաններով: Պալեոլիթի ժամանակաշրջանն իր հերթին բաժանվում է երեք ենթաշրջանների՝ ստորին, միջին և վերին:

Տաք ու խոնավ կլիմայական պայմանները, ջրային առատ պաշարները, բուսական և կենդանական սննդի, ինչպես նաև պատսպարվելու համար անհրաժեշտ քարայրերի ու ժայռածածկերի առկայությունը աշխատանքային գործիքներ պատրաստելու համար պիտանի հումքի հետ ստեղծել են բնակության համար բարենպաստ միջավայր:

Ստորին հին քարի դար

Նախնադարյան հասարակության հին քարի դարի առաջին ենթափուլը՝ ***ստորին հին քարի դարը***, Հայաստանի տարածքում սկսվել է ***մոտ 2 միլիոն տարի*** առաջ և ավարտվել ***մոտ 100 հազար տարի*** առաջ: Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի են այս ժամանակաշրջանի մի քանի բացօթյա հնավայրեր, կայաններ և քարայրային տիպի հուշարձաններ: Մեր հայրենիքի բնակեցման սկզբնակետերից մեկն այսօր, ըստ վերջին տվյալների, կարելի է համարել ***Գուգարքում*** հայտնաբերված հինքարիդարյան ***կայանը:*** Այս հնավայրի տարիքը ***մոտ 1,8 միլիոն տարի է:*** Այն Արևմտյան Եվրասիայի՝ մարդու մինչև այժմ հայտնի հնագույն կայանն է:

Հնագույն ժամանակների մասին հարուստ տեղեկություններ են պարունակում հատկապես ***Ազոխի*** քարայրն Արցախում, ***Արթին լեռան*** շրջակայքը և մի քանի հուշարձաններ Արևմտյան Հայաստանում: Հնավայրերից (Արզնի, Նուռնուս, Ջրաբեր, Հատիս, Ապարան, Արտենի և այլն) պեղված նյութերը պատրաստված են գերազանցապես բազալտից ու վանակատից:

Հայաստանի տարածքի հնագույն բնակիչներն աստիճանաբար ձեռք են բերել այնպիսի կարևոր հմտություններ, ինչպիսիք են քարայրային տիպի ապաստանների ավելի վաղ օգտագործումը և կրակի լայն կիրառությունը, ինչպես նաև հեռու տարածություններ հաղթահարելու ունակությունը: Օրինակ՝ կրակի արդյունավետ օգտագործման հետքեր են փաստագրվել Ազոխի քարայրի նստվածքներում, իսկ լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչները ոչ միայն հարմարվել են տեղի պայմաններին, այլև նրանց մի մասը հաղթահարել է Մեծ Կովկասի լեռնաշղթան և անցել Հյուսիսային Կովկաս:

Միջին հին քարի դար

Միջին հին քարի դարն ընդգրկում է ***մոտ 100 հազարից մինչև 40 հազար թվականներն*** ընկած ժամանակաշրջանը: Հինքարիդարյան այս ենթափուլին բնորոշ են քարե գործիքների զանգվածային պատրաստումը և բազմազան քարե արտադրահամալիրները: Այդ ժամանակի գործիքների հիմնական տեսակներն են սրածայրերը, քերիչները և տարատեսակ ատամնավոր-փոսիկավոր գործիքները: Դրանք քարի մշակման էական առաջընթացի լավագույն վկայություններ են:

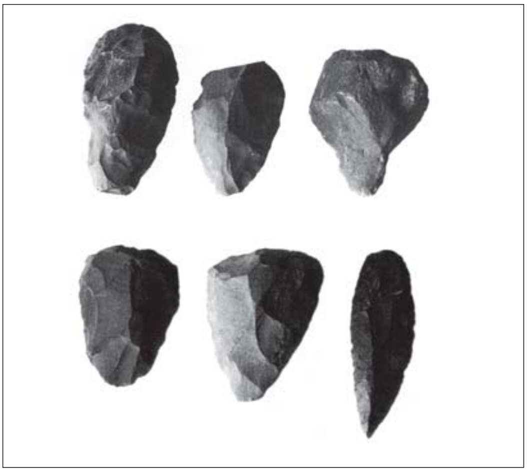

Հնագույն մարդկանց գործիքներ վանակատից

Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի է ավելի քան 150 միջին հինքարիդարյան հուշարձան՝ քարայր–կացարաններ, բացօթյա կայաններ և հնավայրեր: Ուսումնասիրվել են ***Ապարանի գոգավորության, Արամուսի, Արզնիի, Արտենիի, Հատիսի, Դաշտադեմի*** և այլ հնավայրերը: Դրանցում մեծ թիվ են կազմում հնավայր–արհեստանոցները, որտեղ իրականացվել է քարե հումքի պարզ մշակում, գործիքների առանձին տեսակների պատրաստում:

Այս ժամանակաշրջանի մարդիկ ապրել են ոչ մեծ խմբերով՝ համայնքներով: Քարայր–կացարանների ընդհանուր «բնակելի մակերեսը» վկայում է, որ այդպիսի մեկ համայնքի անդամների թիվը չէր կարող գերազանցել 20–ը:

Վերին հին քարի դար

Վերին հին քարի դարն ընդգրկում է ***մոտ 40000–14000 թվականներն*** ընկած ժամանակաշրջանը: Մեզանից 40–35 հազար տարի առաջ Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի հինքարիդարյան մշակույթներում տեղի է ունենում զգալի առաջընթաց: Այն կապված էր մարդկային հասարակության համար շրջադարձային իրադարձության՝ երկրագնդի վրա բանական մարդու *(Homo sapiens)* և նրա մշակույթի տարածման հետ: Մարդկանց գործիքային կազմն ընդլայնվել է. պատրաստվել են տարատեսակ քերիչներ, սրածայրեր, կտրիչներ, կացնաձև և դրաձև գործիքներ, դանակներ, ծակիչներ և այլն:

Հայաստանի տարածքում հայտնի է վերին հինքարիդարյան շուրջ 60 հուշարձան: Դրանց հիմնական մասը լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան, հարավային և հարավ-արևմտյան մասերում է՝ Եփրատի ավազա-

Հնագույն մարդու քարայր–կացարան. Բերձոր

նում, Կորդվաց աշխարհում, Տիգրիսի ավազանում և այլուր:

Այս ժամանակաշրջանի մարդկանց ***հիմնական զբաղմունքը մնում էր որսորդությունը:*** Համայնքները բնակեցնում էին քարայրեր, ժայռածածկեր, գետերի դարավանդներ, լճերի ափամերձ հատվածներ:

Վերին հինքարիդարյան ժամանակի բնակչությունը ձգտել է առավելագույնս մոտ ապրել իր համար անհրաժեշտ կենսապահովման պաշարներին: Նախկին՝ համեմատաբար խոշոր չափեր ունեցող կաթնասունների փոխարեն ավելի փոքր չափերի և ավելի արագավազ կենդանիների որսը փոխեց իրականացվող որսի ծավալները՝ հարմարվելով բնական նոր պայմաններին: Այս փուլի ավարտին սկսել է ձևավորվել կենսապահովման մի նոր ճյուղ՝ ***ձկնորսությունը:***

Զարգացման համեմատաբար բարձր աստիճան ունեցող նյութական մշակույթը հանգեցնում է նաև հասարակության հոգևոր կյանքի հարստացմանը: Այս ժամանակաշրջանում արդեն առկա էր, օրինակ՝ բազմակողմանի թաղման ծեսը:

Մշակույթում առանձնակի տեղ էր գրավում ***արվեստը:*** Այն հիմնականում բաժանվում է երկու խմբի՝ քարանձավային արվեստի՝ քարայրերի պատերին պահպանված գծանկարներ, և փոքր չափերի արվեստի՝ արձանիկներ, տարատեսակ առարկաների վրա փորագրված և ներկանյութով պատված զարդեր, պատկերաքանդակներ:

Հայկական լեռնաշխարհի վերին հին քարի դարի մշակույթը, չնայած իր տեղական առանձնահատկություններին, ընդհանրություններ ունի Մերձավոր Արևելքի վերին հինքարիդարյան մշակույթի հետ: Դա թույլ է տալիս Հայկական լեռնաշխարհի, Միջերկրական ծովի ափամերձ երկրների (Լևանտ) և Զագրոսի հուշարձանները միավորել մեկ՝ այսպես կոչված ***առաջավորասիական մշակութային գոտու մեջ:*** Վերջինս էապես տարբերվում է աֆրիկյան, միջինասիական և հարավռուսական մշակութային գոտիներից:

Միջին քարի դար

Միջին քարի դարը, ըստ նորագույն գիտական տեսակետների, հին քարի դարից նոր քարի դարին անցման ոչ երկարատև մի ժամանակահատված է. ընդգրկում է ***Ք.ա. 12000–10000 թվականները:*** Մեզանից մոտ 14 հազար տարի առաջ, երբ սկսվում է համաշխարհային հետսառցային տաքացումը, երկրագնդի բնակլիմայական պայմանները փոփոխվում են:

Միջին քարի դարի փուլում շարունակվում են տարբեր նշանակության գործիքների տեսականու ընդլայնումն ու եղածների կատարելագործումը: Մարդիկ սկսում են քարե հումքի բնակտորներից պատրաստել նաև դանակաձև նուրբ, ինչպես նաև մանր շեղբեր:

Միջինքարիդարյան բնակչության տնտեսության հիմքը շարունակում են մնալ որսորդությունն ու հավաքչությունը, սակայն էականորեն փոխվում է դրանց բնույթը:

Նետն ու աղեղը, որ արդեն կիրառվում էին վերին հին քարի դարի վերջում, միջին քարի դարում հաստատվում են որպես որսորդական տիրապետող զենքի միջոցներ: Միջին քարի դարում ձկնորսությունը դառնում է սննդի հայթայթման հիմնական ձևերից մեկը:

Միջին քարի դարում են սկզբնավորվում նաև հասարակական առաջընթացի հաջորդ երկու նվաճումները՝ վայրի կենդանիների ընտելացումն ու բույսերի (գերազանցապես՝ հացազգիներ) մշակումը: Այս ժամանակաշրջանում արդեն լայն տարածում ուներ ընտելացված շունը: Վայրի հացազգիները ևս աստիճանաբար դառնում են սննդի հիմնական և հուսալի աղբյուր:

Միջին քարի դարում հասարակության մեջ զգալի է դառնում ***ընտանիքի դերը:*** Դրա հետ մեկտեղ աճում է համայնքների միավորման գործընթացն ավելի խոշոր կազմավորումների՝ ցեղերի մեջ: Միջին քարի դարի վերջում կտրուկ աճում է բնակչության թիվը:

Վերին հին քարի դարը հաճախ համարում են սնունդ հավաքողների, միջին քարի դարը՝ սնունդ պահեստավորողների, իսկ նոր քարի դարը՝ սնունդ արտադրողների ենթափուլեր:

Միջին քարի դարի և նոր քարի դարի սկզբնափուլի մշակույթը

Հայկական լեռնաշխարհի միջին քարի դարի և նոր քարի դարի սկզբնափուլի (Ք.ա. 10000 – 8000 թթ.) հուշարձանները առայժմ թույլ են ուսումնասիրված: Դրանց թիվը լեռնաշխարհի սահմաններում դեռևս չի անցնում 35–ից, որոնք ինչպես բացօթյա կայաններ ու հնավայրեր են, այնպես էլ քարայր–կացարաններ ու ժայռածածկեր: Այս հուշարձաններն աշխարհագրորեն միմյանցից տարանջատված են և որոշակի օրինաչափություններ չեն դրսևորում: Բացառություն են լեռնաշխարհի հյուսիսային և հյուսիսարևելյան հատվածները, որտեղ այսօր կարելի է առանձնացնել այս փուլին պատկանող հուշարձանների երկու խումբ՝ ***Թռեղքյան*** (Ծալկայի սարահարթ) և ***Ապարանյան*** (Ապարանի գոգավորություն): Միջին քարի դարի և նոր քարի դարի սկզբնափուլի հուշարձանների սահմանափակ քանակ է արձանագրված նաև Ճորոխ գետի վերին հոսանքի շրջանում, Եփրատի և նրա վտակ Արածանիի ավազանում: Այս ժամանակաշրջանի մշակութային մի յուրօրինակ օջախ է լեռնաշխարհի հարավարևելյան մատույցներում գտնվող Տիգրիսի վտակ Մեծ Զաբ գետի ավազանը:

Այսպիսով՝ Ք.ա. XII–VIII հազարամյակներում Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը զարգացել է յուրօրինակ ֆիզիկաաշխարհագրական պայմանների ազդեցության ներքո:

Որակապես նոր մակարդակի հասած ձկնորսությունը և որսորդությունը շարունակել են մնալ բնակչության սննդի հիմնական աղբյուրը: Միաժամանակ առկա է եղել բուսատեսակների ու փափկամարմինների հավաքչությունը: Սահմանափակ էր նաև ընտելացված կենդանիների՝ ոչխարի, այծի և խոզի դերը: Այս փուլում լեռնաշխարհի բնակչությունը բավական շարժուն էր, ապրում էր ոչ մեծ խմբերով: Պատահական չէ, որ միևնույն տեղում երկարատև բնակության հետքեր չեն մնացել: Մարդիկ զբաղեցրել են բարձրլեռնային շրջանները՝ սարահարթերն ու գոգավորությունները:

Մարդկանց կյանքում տեղի ունեցող որակական փոփոխությունների աստիճանական աճն ու վերածումը դարձան այն հիմքը, որը շուտով Հայաստանի տարածքում ապահովեց նորքարիդարյան հեղափոխության հաղթանակը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ գիտեք մարդու ծագման մասին: Հնագույն մարդու նախնական բնակեցման տարածքներից ինչո՞վ է առանձնանում Հայկական լեռնաշխարհը:
2. Որքա՞ն է տևել՝ ա) ստորին հին քարի դարը, բ) միջին հին քարի դարը, գ) վերին հին քարի դարը Հայկական լեռնաշխարհում: Ներկայացրե՛ք հին քարի դարի ենթափուլերի դրսևորումները մեր հայրենիքի տարածքում:
3. Ո՞ր փուլն է հաջորդել հին քարի դարին: Ինչո՞ւ է այդպես անվանվել: Ինչպե՞ս է այն դրսևորվել նյութական մշակույթի բնագավառում: Ի՞նչ նոր երևույթներ են բնորոշ այս փուլին:
4. Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՛ք նախնադարի փուլերն ու ենթափուլերը. որքա՞ն է տևել, ի՞նչ տեսակի հնավայրեր են հայտնի և որտե՞ղ են գտնվում, աշխատանքային ի՞նչ գործիքներ ու զենքեր են օգտագործել և ինչո՞վ են զբաղվել նախնադարյան մարդիկ:

§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ Ք.Ա. X–V ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՆԵՐՈՒՄ

Նոր քարի դար

Պատմության քարիդարյան շրջանի վերջին փուլը՝ ***նոր քարի դարը,*** նորագույն ուսումնասիրությունների համաձայն, Հայաստանի տարածքում թվագրվում է ***Ք. ա. X հազարամյակից մինչև VI հազարամյակի կեսերն*** ընկած ժամանակաշրջանով:

Ք.ա. VIII հազարամյակի վերջերից ոչ միայն մեր հայրենիքի, այլ նաև Առաջավոր Ասիայի մյուս շրջաններում արդեն գոյություն ունեին կայացած երկրագործական հասարակություններ: Միջերկրական ծովի, Սիրիական անապատի և Հայկական (Արևելյան) Տավրոսի միջև ընկած գետահովիտներում ու արգավանդ հողերով հարուստ տարածքներում հանդես են գալիս առաջին նստակյաց բնակատեղիները: Դրանք նեղ շերտով ձգվում են հարավից հյուսիս՝ Հորդանանի հարթավայրից, դամասկոսյան օազիսի լճերի ափերով դեպի միջին Եփրատ և Ուրֆայի (Ուռհա) շրջանից՝ Եփրատի ու Տիգրիսի վերին հոսանքները: Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան և հարևան շրջաններում տեղաբաշխված մի շարք հուշարձանների վերջին տասնամյակների պեղումները հիմնովին փոխել են Արևմտյան Ասիայի նոր քարի դարի մասին եղած պատկերացումները:

«Նորքարիդարյան հեղափոխություն»

Բնակլիմայական խոշոր փոփոխությունները, որոնք ավարտվեցին շուրջ 10 հազար տարի առաջ, արմատապես փոխեցին մարդու կենսագործունեության պայմանները: Միջին քարի դարը և նոր քարի դարի սկզբնափուլը, ինչպես վերը նշվեց, նախապատրաստեցին հասարակական զարգացման կտրուկ վերընթացը նոր քարի դարի մնացած ժամանակաշրջանում: ***Ք.ա. X–VIII հազարամյակներում սկզբնավորվեցին քաղաքակրթության անցման նախադրյալները Հայաստանի տարածքում:***

Տաճարային համալիր. Արևմտյան Հայաստան

Հայկական լեռնաշխարհը երկրագործության սաղմնավորման խոշորագույն կենտրոն է եղել: Այստեղից երկրագործությունը և դրա հետ կապված մշակութային նորամուծությունները (բնակարանաշինություն, մետաղագործություն, խեցեգործություն, մանածագործություն և այլն) տարածվել են նաև լեռնաշխարհի հարևան շրջաններում:

Քաղաքակրթության ձևավորման տնտեսական, ընկերային, մշակութային նախադրյալների ձևավորման համար հատկապես կարևոր եղավ բնական նոր միջավայրին հարմարվելու կենսաձևը: Դրա մասին վկայող փոփոխությունները մեր տարածաշրջանում այնքան նշանակալից էին, որ անգլիացի պատմաբան-հնագետ Գ. Չայլդն այն որակեց ***նորքարիդարյան (նեոլիթյան) հեղափոխություն*** եզրույթով: Այս կենսաձևը աստիճանաբար տիրապետող դարձավ Առաջավոր Ասիայում և Հարավային Եվրոպայի զգալի մասում:

Դեռևս 1960-ական թվականներին Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում՝ Աղձնիքում, նոր քարի դարին բնորոշ նյութերով հնավայրի պեղումներից հետո անպատասխան էր մնում այն հարցը,

Ներքին հարդարանքի կոթող.
Արևմտյան Հայաստան

դարված կոթողային կառույցները, արհեստների մասնագիտացումը, միջտարածաշրջանային արդյունավետ կապերն ու առևտուրը, ինչպես նաև մետաղագործությունը ասվածի լավագույն վկայությունն են:

Այս մշակույթը նշանավորող բնակատեղիների համար բնորոշ է ազատ կառուցապատումը: Շինությունների շուրջ եղած ազատ տարածություններն օգտագործվել են տնտեսական գործունեության համար: Բնակեցման յուրաքանչյուր փուլի շինություններն ունեն նույն հատակագիծը, կառուցվել են նույն տեխնիկայով և շինանյութով:

Նորքարիդարյան հոգևոր մշակույթը

թե որտեղ պետք է փնտրել այս մշակույթի ակունքները: 1990–ական թվականների առաջին կեսին ***Սասուն ջուր գետի արևմտյան ափին պեղված հնավայրի*** տվյալները եկան փաստելու, որ այստեղ կայուն բնակատեղիներ հիմնող առաջին համայնքները հանդես են գալիս արդեն Ք.ա. X հազարամյակից:

Ուսումնասիրությունների արդյունքում ակնհայտ դարձավ, որ Հայկական Տավրոսից հյուսիս ընկած շրջանների նոր քարի դարի մշակույթը տեղական արմատներ ունի: Այսօր Ուրֆայում (Եդեսիա), Աղձնիք և Ծոփք աշխարհներում հայտնի են մի շարք հուշարձաններ, որոնք ակնհայտորեն ձևավորվել են տեղական մշակութային ավանդույթների հենքի վրա:

Եփրատի և Տիգրիսի վերին հոսանքներում (այսպես կոչված՝ ***ոսկե եռանկյունում***) տեղաբաշխված նորքարիդարյան հուշարձանները վաղ երկրագործական հասարակությունների մասին նոր և բազմակողմանի տվյալներ են տալիս:

Գոյատևման տարրական միջոցներ ունեցող փոքր գյուղակներին փոխարինում է բավականին բարդ ընկերային կազմ և զարգացած մշակույթ ու տնտեսություն ունեցող մի հասարակություն: Որմնաքանդակներով և որմնապատկերներով զար-

Շատ ավելի խոսուն են պեղումների ընթացքում բացված պաշտամունքային կառույցները: Առաջինը, ինչն աչքի է զարնում նորքարիդարյան ժամանակի հուշարձաններում, բնակավայրերի առանձնացված հատվածներում կոթողային շինությունների առկայությունն է, որոնք շինարարական տեխնիկայով և կահավորանքով խիստ տարբերվում են այլ կառույցներից: Մասնավորապես ***Եդեսիայի մոտ գտնվող Պորթաբլուր*** հնավայրի արևելյան հատվածի վաղ շերտերում բացվել է 1000 քառ. մ տարածք զբաղեցնող մի հրապարակ, որի հարևանությամբ պեղվել են, այսպես կոչված, ***սալե կոթողների տունը*** և ***գանգերի տունը:*** Այս կառույցների ներքին հարդարանքը (պատերի տակ կառուցված երկար նստարաններ, զուգահեռ կանգնած սալե կոթողներ) վկայում են, որ դրանք նախատեսված են եղել համահամայնական արարողությունների ու հավաքների համար:

Բնակեցման ավելի ուշ փուլում հիշյալ հրապարակը որոշակի փոփոխությունների է ենթարկվում: Դրա զգալի հատվածը պատվում է գլաքարերով և տափանվում: Հետագայում շուրջ 120 քառ. մ տարածքի վրա այն սալարկվում է թրծած աղյուսներով՝ ձևավորելով բոսորագույն մի նոր հրապարակ:

Այս հասարակության կյանքում մեծ տեղ են զբաղեցրել հավատալիքներն ու ծեսերը, որոնք գերազանցապես կապված էին ***«նախնիների պաշտամունքի»*** և ***«ցլի պաշտամունքի»*** հետ: Հասարակական կառույցների մեջ առանձնակի դեր է ունեցել, այսպես կոչված, «խճապատ հատակով շինությունը»: Վերջինիս հատակը զարդարվել է գիպսով ամրացված և կարմիր, նարնջագույն, սպիտակ երանգների համադրություն կազմող խճաքարերով: Կառույցից գտնվել են մարդու գլխի կրաքարե քանդակ և մարդակերպ բարձրաքանդակ պատկերով հարդարված քարակոթող:

Այս գտածոների տեղն ու դերն ավելի պարզ դարձավ, երբ պեղվեց մյուս հուշարձանը, որտեղի պաշտամունքային կառույցներն արդեն իսկական տաճարներ են: Հարկ է նշել, որ ***Պորտաբլուրում բացվել են Երկիր մոլորակի վրա մինչ օրս հայտնի ամենահին տաճարները:***

Ավելի լավ պահպանված երկրորդ փուլի շինության ներսում՝ երեք պատերի տակ կառուցված նստարանների մեջ, հավասարաչափ հեռավորությամբ տեղադրվել են T–աձև քարակոթողներ: Նույն քարակոթողներից տեղադրվել են նաև շինության կենտրոնում և մուտքի մոտ: Հատկանշական է, որ այստեղ պաշտամունքային նոր շինությունը կառուցելիս նախորդ շինության քարակոթողների մնացորդները զմռսել են պատերի և նստարանների մեջ: Քարակոթողները, որպես կանոն, քանդակազարդ են: Գերակշռում են մարդակերպ և կենդանակերպ զարդաքանդակներով կոթողները: Գտնվել են մոտ 700 քարե արձանիկներ:

Մինչև 4 մ բարձրություն ունեցող քանդակազարդ կոթողներով «սրբազան շինություն» է բացվել նաև մեկ այլ հուշարձանում (այսպես կոչված ***«առյուծների պունը»***): Մեծ քանակությամբ քանդակազարդ կոթողների բեկորներ են գտնվել բլրի վրա: Սրանց զգալի մասն ունի 3–6 մ բարձրություն: Ամենամեծ քարակոթողի բարձրությունը հասնում է 9 մետրի և կշռում է ավելի քան 50 տոննա: Քարակոթողները քանդակազարդված են մարդու, թռչնամարդու, կրիայի, առյուծի և այլ պատկերներով:

Ք.ա. VIII հազարամյակում արդեն Պորտաբլուր հնավայրում զգալի քանակությամբ պղնձի օքսիդաքարեր՝ մալախիտ և լազուրիտ են հայտնաբերվել: Փաստագրվել են նաև պատրաստի իրեր, որոնք ***երբևիցե հայտնաբերված հնագույն մետաղե գտածոներից են:*** Այս իրերը պատրաստվել են սառը կռման եղանակով՝ մալախիտի կտորներից: Հատկանշական է, որ իրերի մեջ մեծամասնություն են կազմում զարդերը՝ ուլունքները՝ պատրաստված գերազանցապես մալախիտից, մասամբ՝ պղնձից, և կախիկները:

Վերջին տարիներին բացառիկ հետաքրքիր տվյալներ են ձեռք բերվել հացազգիների ընտելացման մասին: Պարզվել է, որ հաճարի և մշակովի կարծր ցորենի ընտելացման օջախը այս մշակույթի տարածման շրջանում է: Նորքարիդարյան հիմնական մշակաբույսերը՝ ոլոռ, սիսեռ, ոսպ, միահատիկ ցորեն, նույնպես հիշյալ տարածքում են ընտելացվել:

Պղնձի–քարի դար (էնեոլիթ)

Վանա լճի ափամերձ գոտու, Խարբերդի հովտի հուշարձանների տվյալները ցույց են տալիս, որ հիշյալ շրջանները ***Ք.ա. VI հազարամյակի երկրորդ կեսում և V հազարամյակում*** ընդգրկվում են պղնձի–քարիդարյան մի ինքնատիպ մշակութային ոլորտ:

Ք.ա. VII հազարամյակի վերջերից Լեռնաշխարհի մեծագույն մասում արտադրող տնտեսությունը հանդես է գալիս արդեն որպես լիովին ձևավորված համակարգ՝ հիմնված ընտելացված կենդանական և բուսական աշխարհի շահագործման վրա:

Նեոլիթ–պղնձի–քարիդարյան բնակատեղիները (Վերին Խաթունարխ, Ծաղկունք, Մասիս բլուր, Աղաբլուր, Թեղուտ) տեղաբաշխված են հարթավայրում և կապված են գետային որոշակի ցանցի հետ:

Տարածաշրջանի վաղ երկրագործական

հասարակությունների կայացման և զարգացման համապատկերը վեր հանելու համար բացառիկ տվյալներ են գրանցվել ***Առատաշեն*** բլուր–բնակատեղիում (Արարատյան դաշտ): Առատաշենի ստորին շերտերը վերաբերում են նոր քարի դարին, իսկ վերին շերտը ներկայացված է պղնձի–քարի դարին բնորոշ խեցեղենով:

Նշվածներին համաժամանակյա ինքնատիպ մի հնագիտական համալիր է ձևավորվում Կուրի միջին հոսանքներում, որ հայտնի է ***Շուլավերի մշակույթ*** անունով: Այս մշակույթը նշանավորող հուշարձանների ավելի երիտասարդ շերտերն արդեն վերաբերում են պղնձի–քարի դարի վաղ փուլերին:

Պղնձի–քարիդարյան մշակույթը ներկայացնող հուշարձաններից կարելի է հիշատակել Արարատյան դաշտում պեղված ***Աղաբլուր*** (հայտնի է նաև ***Կղզյակ բլուր անունով***) հնավայրը:

Պղնձի–քարի դարի տարբեր ժամանակահատվածներին բնորոշ տվյալներ են փաստագրվել Արարատյան դաշտի Թեղուտ, Վայոց ձորի Արենի և Սյունիքի Ներքին Գողեձոր հնավայրերում: Վերջինս թվագրվում է Ք.ա. V հազարամյակի վերջին քառորդով:

Արաքսից հյուսիս ապրող հասարակությունների անասնապահական տնտեսությունը նոր քարի դարի և պղնձի–քարի դարի փուլերում խարսխված էր խոշոր և մանր եղջերավորների բուծման վրա: Գերակշռում էին ոչխարներն ու այծերը, չնչին քանակությամբ բուծվում էր նաև խոզ:

Մետաղե (պղինձ, կապար) առարկաների սկզբնական պատրաստումն ու օգտագործումը սկսվել են դեռևս նոր քարի դարի շրջանում: Մալախիտի և լազուրիտի չմշակված բեկորներ են գտնվել հումքի աղբյուրներից բավականին հեռու գտնվող Արարատյան դաշտի Ք.ա. VI հազարամյակի հնավայրերից՝ Առատաշենից և Ակնաշենից: Այստեղ հայտնաբերվել են նաև պղնձե մանր զարդեր՝ փաթաթված թիթեղից պատրաստված գլանաձև ուլունքներ: Նման պատկեր ունենք նաև Կուրի միջին հոսանքի համաժամանակյա բնակատեղիներում: Ք.ա. V հազարամյակի վերջերից մետաղե իրերի տեսականին ընդլայնվում է:

Ք.ա. IV հազարամյակի կեսերից Հայկական լեռնաշխարհի Տիգրիս–Եփրատ հատվածը սերտ փոխառնչությունների մեջ է մտնում Հարավային Միջագետքի հետ: Նույն ժամանակահատվածում լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան շրջաններում ձևավորվում է մշակութային բոլորովին նոր պատկեր:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Նորքարիդարյան փուլին վերաբերող ի՞նչ հնավայրեր են հայտնի. որտե՞ղ են դրանք: Աշխատանքային ի՞նչ գործիքներ և զենքեր են օգտագործել այս փուլում: Ինչո՞վ են զբաղվել մարդիկ:
2. Ի՞նչ փոփոխություններ են կատարվել մարդկանց կենցաղում, և ի՞նչ հետևանքներ դրանք ունեցան:
3. Պղնձի–քարիդարյան հնավայրերից որո՞նք են ուսումնասիրվել: Ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին մարդկանց կենցաղում:
4. Համեմատե՛ք հինքարիդարյան, միջինքարիդարյան, նորքարիդարյան և պղնձի–քարիդարյան փուլերը: Նշե՛ք առանձնահատկություններն ու ընդհանրությունները, ցո՛ւյց տվեք փոփոխություններն ու առաջընթացը:

§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲՐՈՆԶԻ ԴԱՐՈՒՄ

Վաղ բրոնզի դարաշրջան

Ք.ա. IV հազարամյակի երրորդ քառորդից հասարակական առաջընթացը Հայաստանի տարածքում մի նոր փուլ է թևակոխում: Զարգացման տարբեր մակարդակների վրա գտնվող վաղ երկրագործական հասարակություններով ներկայացված համապատկերը գլխովին փոխվում է: Լեռնաշխարհն այսուհետ ներկայանում է զարգացման նույն մակարդակի վրա գտնվող և համասեռ մշակույթով մի հասարակությամբ, որը շուրջ ***հազար տարի պահպանում է մշակութային միասնությունը:***

Տարածաշրջանի հասարակական զարգացման բեկումնային համարվող այս ժամանակահատվածը հիմնականում համապատասխանում է մեր պատմության ***վաղ բրոնզի դարին՝ Ք.ա. 3500–2300 թվականներին:***

Հայաստանի վաղբրոնզիդարյան ընդհանրության՝ այսօր հայտնի վաղագույն համալիրները կենտրոնացված են Կուր և Արաքս գետերի ավազաններում: Կուր–արաքսյան հուշարձանները թվագրվում են Ք.ա. IV հազարամյակի կեսերով: Նույն հազարամյակի վերջում միայն այդ մշակույթը սկսում է տարածվել Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան շրջաններում, Իրանում, Հյուսիսային Կովկասում:

Կուր–արաքսյան գետահովտից և հարակից շրջաններից բնակչության հոծ զանգվածներն աստիճանական տեղաշարժերով սկսում են նոր տարածքներ յուրացնել: Ք.ա. III հազարամյակի երկրորդ քառորդում արդեն, այսպես կոչված, «Կուր–արաքսյան ծավալման» ալիքը հարավարևմտյան ուղղությամբ հասնում է մինչև Պաղեստինի հարավային շրջանները, հարավ–արևելքում՝ մինչև Համադան և Քերմանշահ, հյուսիսում անցնում է Կովկասյան լեռնաշղթան՝ մինչև Հյուսիսային Օսիա:

Հետագա բոլոր ժամանակաշրջաններում ոչ մի մշակույթ, որի պատմական միջուկը Հայկական լեռնաշխարհն էր, իր էական հատկանիշներով այդպիսի ընդարձակ տարածք չի ընդգրկել, ինչպես Կուր–արաքսյանը: Մշակութային այս աննախադեպ տարածումը մեկնաբանվում է որպես միգրացիայի, էթնիկական տեղաշարժերի արդյունք: Այդ համատեքստում աննախադեպ տարածում է ստանում հատկապես շենգավիթյան մշակութային համալիրը: ***Շենգավիթի համալիրը*** Երևանի հարավարևմտյան մասում է, Հրազդան գետի ձախափնյա բլրին (ներկայիս Երևանյան լճի շրջանում):

Հիշյալ տեղաշարժերն ընթացել են լեռնաշխարհի կենտրոնական գոտուց դեպի Արճեշ (Առնիստ)–Մուշ–Մալաթիա ուղիով: Արարատյան դաշտին և հարակից շրջաններին բնորոշ մշակութային իրողությունները տիրապետող են դառնում Բարձր Հայքում՝ ձգվելով Եփրատով դեպի հարավ՝ մինչև Մալաթիա և Խարբերդի դաշտ, Մշո դաշտում և Վանի ավազանում՝ ձգվելով դեպի արևելք՝ մինչև Ուրմիայի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան ափամերձ գոտիները: Շենգավիթյան մշակույթի արևելյան սահմաններն այսօր տեսանելի են Փոքր Կովկասի երկայնքով՝ Դեբեդի և Աղստևի հովիտներից մինչև Արաքս:

Շենգավիթ բնակավայրի ընդհանուր տեսքը. Ք.ա. IV–III հազ.

Ք.ա. III հազ. ոսկյա և արծաթյա զարդեր

Ք.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսում հասարակական զարգացումները լեռնաշխարհում նոր բովանդակություն և որակներ են ստանում: Արմատավորում են նախորդ ժամանակաշրջանի համար ոչ բնորոշ իրողություններ: Դրանք առաջին հերթին վկայում են հնագույն հայաստանաբնակների հասարակական, տնտեսական, ընկերային կյանքում տեղ գտած ծավալուն տեղաշարժերի մասին:

Միջին բրոնզի դարաշրջան

Կուր–արաքսյան ընդհանրության կազմալուծմանը զուգընթաց Ք.ա. III հազարամյակի երրորդ քառորդի ընթացքում լեռնաշխարհի մեծ մասում ասպարեզից դուրս մղվեց շենգավիթյան մշակութային համալիրը: Այստեղ տարածում է ստանում առավելապես դամբանաբլուրներով հայտնի՝ ***«վաղ կուրգանների մշակույթը»:***

Լեռնաշխարհի հիմնական մասում մշակութային միջավայրի ձևափոխման անցումային այս փուլն ավարտվում է Ք.ա. XXIII–XXII դարերի սահմանագծում: Ք.ա. III հազարամյակի վերջին երկու հարյուրամյակներում արմատավորվում են, այսպես կոչված, ***«Թռեղք-վանաձորյան»*** մշակութային համալիրները: Դրանք ներկայացված են բացառապես դամբարաններով, իսկ մեծաքանակ բնակատեղիներ չեն փաստագրվում:

Ք.ա. XIX–XVIII դարերում՝ «Թռեղք–վանաձորյան մշակութային ընդհանրության» սահմաններն արևելքում ձգվում են Շիրվանի տափաստանից դեպի հարավ՝ մինչև Ուրմիայի արևմտյան ափամերձ շրջանները, այնուհետև Մեծ Կովկասի հարավային ստորոտից (ներառելով Արևելյան Վրաստանը, Կուր–Արաքսի ավազանը) հասնում Վանա լճի արևելյան և հյուսիսային ավազանը: Արևմտյան սահմանագոտին տեսանելի է Մուշ, Էրզրում, Արդվին գծով: Նշված տարածքները «Թռեղք–վանաձորյան մշա-

Ոսկյա գավաթ՝ առյուծի պատկերներով.
Վանաձոր, Ք.ա. III հազ. վերջ

կության ընդհանրության» ծաղկման շրջանում (Ք.ա. XXII–XIX դդ.) նորից ներկայանում են համասեռ մշակութային միջավայրով: Երկրի հարավարևմտյան շրջաններում Ք.ա. II հազարամյակի սկզբներից հանդես է գալիս տեղական՝ «***Ծոփք-Մալաթիայի միջինբրոնզիդարյան մշակույթը***»:

Թռեղքի, Լոռի բերդի, Վանաձորի, Քարաշամբի «արքայական թաղումները» միանշանակ վկայում են տարածաշրջանի ընկերային միջավայրում արմատական փոփոխությունների մասին:

Նոր մշակութային ընդհանրությունների առաջացումը

Շուրջ Ք.ա. XIX դ. կեսերից Հայկական լեռնաշխարհի արևելքում և հյուսիս-արևելքում (Սյունիք, Արցախ, Սևանի ավազան, Աղստևի հովիտ), Թռեղք-վանաձորյան համալիրներին զուգահեռ, տարածում են ստանում, այսպես կոչված, ***Սևան-արցախյան մշակույթի*** բնորոշ իրողությունները: Նորահայտ այս մշակութային համալիրն արդեն առավելապես ներկայացված է բնակատեղիներով, ինչը տարածքի յուրացման և բնակեցման՝ նախորդ դարաշրջաններից տարբերվող նոր համակարգի արմատավորման մասին է վկայում:

Ք.ա. XVIII դարի վերջերից փոփոխությունների մի նոր ալիք է սկսվում: Վերը նշված շրջաններից զատ, այն տարածվում է շատ ավելի ընդարձակ սահմանների մեջ՝ ներառելով Ուրմիայի և Վանի ավազանները, Նախիջևանը, Արարատյան դաշտը, Շիրակը, Կարսի սարահարթը, Արագածի փեշերը, Կոտայքը, Սևանի ավազանը: Նշված տարածքներում Թռեղք-վանաձորյան մշակութային համալիրին փոխարինելու են գալիս ոչ միայն «Սևան-արցախյան», այլև «կարմիրբերդյան», «կարմիրվանքյան», «Վան-ուրմիական» մշակույթները, որոնք միմյանցից տարբերվում են իրենց բնորոշ գունազարդ խեցեղենով:

Համաժամանակյա այս հնագիտական մշակույթներն ունեն իրենց տարածման որոշակի սահմանները, իսկ շփման կամ հաղորդակցման գոտիներում հաճախ հանդիպում են «խառը» նյութերով համալիրներ: Ուշագրավ փոփոխություններ են կատարվում նաև Ծոփքի և Մալաթիայի շրջաններում: Այստեղ տարածվում են Փոքր Ասիայի կենտրոնական (խեթական) շրջաններին բնորոշ նյութեր:

Ի տարբերություն Ք.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսում տեղի ունեցածի՝ միջին բրոնզի դարաշրջանի ավարտը կանխանշող նորամուծությունների ու նորագոյացումների շարքում տրամագծորեն հակառակ պատկեր ենք տեսնում: Կուր-Արաքսի ավազանի՝ նախկինում բնակատեղիներից զուրկ շրջաններում ի հայտ են գալիս բնակավայրեր: Փոփոխությունների թատերաբեմ են դառնում Կուրի ավազանից, մասնավորապես Աշոցքից, Փամբակի լեռնաշղթայից հարավ ընկած շրջանները և լեռնաշխարհի արևելյան սահմանագոտին՝ մինչև Ուրմիայի ավազան: Փամբակի հովտից մինչև Կուր ընկած տարածքներում Թռեղք-վանաձորյան մշակութային համալիրը շարունակում է գոյատևել՝ վկայելով նախկին ավանդությունները շարունակող հասարակության մասին: Ք.ա. XVIII դարից սկսած, երբ Կուր-Արաքսի ավազանի կենտրոնական և հարավային շրջաններից Թռեղք-վանաձորյան համալիրը դուրս է մղվում, Կուրի ավազանի Ք.ա. XVIII-XVI դարերով թվագրվող Թռեղք-վանաձորյան համալիրներում գունազարդ խեցեղենն իսպառ վերանում է:

Մշակութային միջավայրի արագահաս փոփոխություններով հագեցած այս փուլն իր ավարտին է հասնում Ք.ա. XVI դարի վերջին:

Ուշ բրոնզի դար։ Երկաթի դարի սկիզբը

Ք.ա. XVI դ. վերջ – XIII դ. առաջին կեսն ընկած ժամանակահատվածում հստակ ընդգծվում է ***վերոհիշյալ մշակույթների խաչաձևման*** և ***«ժողովրդագրական պայթյունի»*** հետ զուգորդվող ***Լճաշեն-մեծամորյան մշակույթի*** ծավալման համապատկերը։

Հատկապես վերջին տարիներին Հայաստանի հնագիտական հուշարձանների բազմակողմանի ուսումնասիրությունները, հայտնաբերված նյութերը և թաղման ծեսը փաստագրում են ուշ բրոնզի դարի հասարակությունների աննախադեպ վերելքի մասին։ Գտածոների թվում կարելի է առանձնացնել ծիական անոթները, սպիտակ և կարմիր ներկերով հարդարված խեցեղենը, բրոնզե դաշույնները, նետասլաքները, մեծաքանակ ուլունքները և այլ նյութեր։

Հայաստանում երկաթի դարը սկսվում է Ք.ա. II հազարամյակում։ Երկաթի պաշարներով հարուստ Հայկական լեռնաշխարհը՝ Սյունիք, Մուշ, Խնուս և այլն, ***Առաջավոր Ասիայում դարձավ հումքի գլխավոր մատակարար և գերիշխող դիրք գրավեց։***

Հայաստանի երկաթիդարյան հայտնի հուշարձաններից են Մեծամորը, Շամիրամը, Դվինը, Կարմիր բլուրի նախաուրարտական բնակավայրը, Այգեշատը, Թալինը, Լոռի բերդը և այլն։ Նշված բնակավայրերից և դամբարաններից, համալիրներից հայտնաբերվել են երկաթից պատրաստված բազմաթիվ իրեր՝ զենքի տեսակներ, աշխատանքային գործիքներ, պերճանքի առարկաներ, ձիասարքի մասեր, արձանիկներ և այլն։ Երկաթից գործիքները և զենքերն անհամեմատ ավելի ամուր և էժան էին, քան բրոնզից պատրաստվածները, չնայած որ երկաթի մշակման համար պահանջվում էր ջերմային ավելի բարձր ռեժիմ։ Հայաստանի մի շարք հնավայրերից հայտնաբերվել են ***երկաթի ձուլման հնոց-արհեստանոցներ,*** որը վկայում է տնտեսության և արհեստների աննախադեպ զարգացման մասին։

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որքա՞ն է տևել բրոնզի դարը Հայկական լեռնաշխարհում և ի՞նչ շրջափուլերի է բաժանվում։ Բրոնզիդարյան ի՞նչ հնավայրեր են հայտնի, և որտե՞ղ են դրանք։
2. Ի՞նչ փոփոխություններ են կատարվել մարդկանց կենցաղում. դրանք ի՞նչ հետևանքներ ունեցան։
3. Բրոնզիդարյան փուլը ներկայացրե՛ք աղյուսակի տեսքով։ Համեմատե՛ք այն քարիդարյան և պղնձի-քարիդարյան փուլերի հետ. ցո՛ւյց տվեք փոփոխություններն ու առաջընթացը։
4. Ե՞րբ է սկսվել երկաթի դարը Հայկական լեռնաշխարհում և ի՞նչ շրջափուլերի է բաժանվում։ Ներկայացրե՛ք երկաթի դարին բնորոշ փոփոխությունները։

§ 4. ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ: ԱՐՎԵՍՏԸ: ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐՐԵՐԸ

Պաշտամունքը

Մարդիկ հնուց ի վեր մշտապես կապված են եղել իրենց շրջապատող աշխարհին: Ուսումնասիրելով բնությունը՝ նրանք նկատում էին, որ տարվա եղանակները հաջորդում են իրար, արևը և լուսինը, քամին, անձրևը և այլ երևույթներ գոյություն ունեն իրենց կամքից անկախ: Հաճախ այս երևույթները սարսափ էին առաջացնում մարդկանց մոտ, քանի որ մնում էին անհասկանալի և անբացատրելի: Այս բոլորը նրանք սկսում են վերագրել գերբնական ուժերին՝ անտեսանելի, զորավոր ոգիներին: Մարդիկ կարծում էին, որ ոգիներին՝ բարի և չար գերբնական ուժերին, պետք է սիրաշահել ու զոհեր մատուցել, կատարել ծիսակատարություններ: Այդպես առաջացավ կրոնը: Կրոնի նախասկզբնական ձևերը բնորոշ են գրեթե բոլոր հանրություններին: Դրանք են ***տոտեմիզմը, անիմիզմը, ֆետիշիզմը, մոգությունը:***

Տոտեմիզմը հավատն է կենդանու, բույսի, բնության երևույթի հանդեպ, ըստ որի՝ տոհմային խմբի ծագումը կապվում է դրանց հետ: Տոհմը կրում էր իր տոտեմի՝ արջի, ցուլի և այլնի անունը և հավատում էր, որ տոհմի անդամները ծագում են ընդհանուր նախնուց ու նրա հետ կապված են արյունակցական սերտ կապերով: Տոտեմին համարում էին «հայր», «ավագ եղբայր» և այլն, որն օժանդակում էր տվյալ տոհմի անդամներին: Յուրաքանչյուր տոհմ ուներ իր սրբազան կենտրոնը: Այստեղ պահպանվում էին տոհմական մասունքները, և կատարվում էին զանազան ծիսակատարություններ: Տոտեմիզմը արտահայտում էր տոհմի անդամների և բնական միջավայրի հետ սերտ կապը:

Պաշտամունքային արձան. Կարմիր բերդ

Վիշապաքար

Անիմիզմը (ոգեպաշտություն) որևէ մարմնի մեջ ամփոփված (հոգիներ) կամ ինքնուրույն գործող (ոգիներ) գերբնական էակների նկատմամբ հավատն է: Ոգեպաշտական հավատալիքների սաղմերը, որով բնության երևույթներին շնչավոր բովանդակություն էր տրվում, երևան են եկել դեռևս ամենավաղ շրջանում: Հին հանրություններն աղոտ պատկերացում ունեին կենդանի և մահացած մարդկանց հոգիների, չար ու բարի ոգիների մասին: Մարդիկ կարծում էին, որ դրանք շոշափելի առարկաներ են:

Ֆետիշիզմը (առարկայապաշտություն) հավատն է անշունչ առարկաների՝ ծառերի, ժայռերի, քարանձավների, պաշտամունքային հատուկ պատրաստված իրերի գերբնական հատկությունների նկատմամբ: Ֆետիշ կարող էր համարվել, օրինակ՝ նիզակը կամ դաշույնը, որը մարդ-

կանց համար ուներ կենսական, հրաշագործ հատկություն և նշանակություն:

Մոգությունը հավատն է այլ մարդկանց, կենդանիների, բույսերի, բնության երևույթների վրա առանձնահատուկ ձևով ներգործելու՝ մարդու ունակության նկատմամբ: Հնագույն մարդը ենթադրում էր, որ որոշակի հնարքների, գործողությունների, բառերի, երգի, պարի և այլ միջոցներով հնարավոր է անձրև բերել, քամի բարձրացնել, ապահովել բարձր բերք, ունենալ առատ որս և այլն: Մարդը մոգությամբ «բուժում էր» վերքերը և կանխում հիվանդությունները:

Տարբեր հուշարձաններից գտնված մերկ կանանց և կենդանիների արձանիկները, կավակերտ օջախները վկայում են, որ հնագույն բնակիչների կյանքում մեծ տեղ են ունեցել ***ծեսերն*** ու ***պաշտամունքը:*** Երկրագործ և անասնապահական համայնքներում, բնականաբար, տիրապետող էին ագրարային ծեսերը:

Պաշտամունքի գլխավոր առարկան աշխարհին արարող ***մայր երկիրն*** է, որի խորհրդանիշը դարձավ սերունդ տվող կինը՝ ***«Մեծ մայրը»:*** Համայնքների ընկերային կառուցվածքում և կենցաղում տեղ գտած փոփոխությունները ևս իրենց կնիքն էին թողնում պաշտամունքային պատկերացումների վրա:

Մեր հեռավոր նախնիները երկրային կյանքը, դրա բազմազան դրսևորումները, մահը և անդրշիրիմյան կյանքը բացատրում էին ոգու ներկայությամբ կամ բացակայությամբ: Հետզհետե ***սկզբնավորվում է նախնիների պաշտամունքը,*** հավատը տոհմի նախորդ սերունդների անդամների ոգիների հրաշագործ զորության նկատմամբ: Տոհմի, հետագայում նաև գերդաստանի, ազգի հիմնադիր ***նախապապերը սրբացվում են:*** Յուրաքանչյուր համայնք, ընտանիք ուներ իր հովանավոր նախնին, որից սերվել էին իրենք: Մահացած տոհմակիցներին թաղում էին բակում՝ տան շեմին կամ հատակի տակ, որպեսզի մահացած ազգականի ոգին չլքեր իրենց:

Զորաց դաշտի մենհիրները

Ժայռապատկեր Գեղամավան–1 քարայրում

Պաշտամունքային արձան. Կարմիր բերդ

Պեղումներից հայտնաբերված ցլագլուխ և խոյագլուխ զարդաքանդակներով ծիսական օջախները, կենդանիների և մարդկանց արձանիկները յուրաքանչյուր բնակելի համալիրի անբաժան ուղեկիցներն էին: Սրանք վկայում են, որ, իրոք, Հայաստանի տարածքում ապրած մարդկանց կյանքում կրոնական պատկերացումներն ու ծիսական արարողություններն էական դեր են խաղացել:

Արվեստը

Նախնադարյան Հայաստանի մշակույթի մասին հարուստ նյութեր են հայտնաբերվել: Դրանք հստակ պատկերացում են տալիս մեր հայրենիքի բնիկների կյանքի մասին:

Հայաստանի տարածքում (Գեղամա, Վարդենիսի, Վասպուրականի, Կորդվաց, Հայկական Տավրոսի լեռնաշղթաներ, Սյունիք և այլն) հայտնաբերված ***քարակոթողները***, հատկապես ***Քարահունջը*** և ***ժայռապատկերները***, մեր հնագույն նախնիների ապրելակերպի և աշխարհըմբռնման կարևորագույն աղբյուրներ են:

Որսորդական, ծիսական տեսարանները, երկնային մարմինների երկրաչափական խորհրդանիշներն ու մարդակերպ աստվածների, երևակայական կենդանիների պատկերները վկայում են այդ ժայռապատկերների կրոնական բնույթի մասին:

Հայաստանում տարածված պաշտամունքային համակարգում այս դարաշրջանում կենտրոնական տեղ էր զբաղեցնում ***արևի պաշտամունքը:*** Հնավայրերում արևը պատկերող ու խորհրդանշող բազմաթիվ բրոնզյա իրեր են հայտնաբերվել: Լայն տարածում են գտել մարդակերպ և կենդանակերպ արձանիկները:

Բրոնզիդարյան կիրառական արվեստում իր պատշաճ տեղն ունի նաև երկնային լուսատուների պաշտամունքը: Իսկ ջրի ***պաշտամունքի խորհրդանիշներ*** են օձի կամ այծի, օձի և թռչունի, վիշապաձկների, ցուլերի պատկերները: Հնագիտական նյութերը պատկերացում են տալիս թաղման սովորույթների և հուղարկավորման ծիսակատարությունների, անդրշիրիմյան կյանքի մասին հավատալիքների վերաբերյալ:

Գիտության պարրերի առաջացումը

Հայաստանում գիտական իմացությունը սկիզբ է առել ու զարգացել մարդկանց առօրյա կյանքի և աշխատանքային գործունեության պահանջներին համապատասխան:

Մարդկանց անհրաժեշտ էր հաշվել հողատարածքի մակերեսը, ստացած նյութական բարիքները և այլն: Աստղերի ու մոլորակների դիրքը և շարժումը իմանալն անհրաժեշտ էր օրացույց կազմելիս, փարուցանք անելիս: Մետաղները ձուլելիս, տարբեր համաձուլվածքներ ստանալիս հարկ էր իմանալ դրանց որոշակի հատկությունները:

Մարդիկ գիտակցում էին, որ հիվանդությունները հնարավոր չէ բուժել միայն գուշակների և հեքիմների օգնությամբ: Անհրաժեշտ էր մարդու ներքին օրգանների իմացություն և հետազոտում:

Գրերի շնորհիվ սերնդեսերունդ կուտակված փորձն ամփոփվում և պահպանվում էր հազարամյակներ: Գիր ստեղծելիս պետք է իմանալ այս կամ այն լեզվի հնչյունական կառուցվածքը:

Այսպես ***աստիճանաբար առաջացան գրության տարբեր բնագավառներին վերաբերող նախնական գիտելիքներ:*** Հին ժամանակներում դրանք ունեին գործնական նշանակություն: Դրանցով զբաղվում էին թագավորները, քրմերը և այլք:

Բնագիտական գիտելիքները մարդկանց անհրաժեշտ էին ամենօրյա կյանքում: Մարդիկ իրենց իմացությունը փոխանցում էին սերունդներին: Վերջիններս ուսանում էին ժամանակի բոլոր հայտնի գիտելիքները:

Քարի դարի ավարտին և բրոնզի դարում մարդն առաջին քայլերն արեց ժամանակը չափելու ուղղությամբ: Սկզբում նա հաշվեց օրերի այն քանակը, որի ընթացքում լուսնի մահիկը, անընդհատ մեծանալով, վերածվում էր լիալուսնի և վերադառնում իր սկզբնական վիճակին: Այսպես ծագեց լուսնային ամսվա գաղափարը: Հնարավոր եղավ ժամանակը չափել ոչ միայն օրերով, այլև լուսնային ամիսներով:

Մարդկանց համար շատ դժվար էր պարզել տարվա տևողությունը, սակայն մարդն անընդհատ զարգանում էր ու առաջադիմում: Հետևելով եղանակային փոփոխություններին՝ նրանք հայտնագործեցին, որ գարնանից մինչև հաջորդ գարուն, բերքահավաքից մինչև հաջորդ բերքահավաք մոտավորապես նույն քանակությամբ օրեր են անցնում: Հետևելով երկնակամարում որոշ աստղերի շարժմանը՝ պարզեցին, որ տարին բաղկացած է 365 օրից, որով փաստորեն սկիզբ առավ ***շարժական տոմարը:***

Տիեզերքի պատկեր

Առկա նյութը ցույց է տալիս, որ Հայկական լեռնաշխարհի բնակչությունը Ք.ա. III հազարամյակից հիանալի պատկերացում ուներ արեգակնային տարվա մասին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Նկարագրեք Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչների հավատալիքների սկզբնական ձևերը:
2. Ինչպե՞ս ձևավորվեցին արվեստն ու գիտության տարրերը. ի՞նչ դրսևորումներ դրանք ունեցան: Արվեստի և գիտության ի՞նչ նշանավոր հուշարձաններ և գտածոներ են հայտնաբերվել:
3. Աղյուսակի տեսքով ներկայացրեք նախնադարյան մշակույթը, դրա նվաճումները Հայաստանի տարածքում: